

Hans Rooseboom, *Meisjes van de fabriek. Voor de lens van de inspecteur* (Zwolle: Uitgeverij Waanders, 2008) ongep. ISBN 978-90-400-8538-3

In 2008 presenteerde de Kunsthal in Rotterdam de tentoonstelling 'Meisjes van de fabriek'. Dat was tien jaar nadat het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid het fotoarchief van de Arbeidsinspectie had overgedragen aan het Nationaal Archief in Den Haag. Martin Berendse, directeur van het Nationaal Archief schreef een kort voorwoord bij het hier besproken boek, dat als catalogus bij de tentoonstelling werd uitgegeven. Hans Rooseboom tekende voor de inleiding die de titel mee kreeg: 'Voor de lens van de inspecteur'. Vervolgens worden er 39 foto's, de meeste over twee pagina's, van vooral meisjes in diverse werksituaties rond 1919, getoond.

Roosebooms inleiding geeft een eenvoudig overzicht van de geschiedenis van de fotografie tot aan de periode waaruit de foto's afkomstig zijn. Van deze foto's is dat goed bekend. Ze zijn gemaakt voor de tentoonstelling 'Opvoeding van den Jeugd boven den leerplichtigen leeftijd', georganiseerd door de Bond ter Behartiging van de Belangen van het Kind. Deze tentoonstelling vond plaats in Den Haag van 14 juli tot en met 14 augustus 1919 en werd gehouden in het gebouw van het Stedelijk Gymnasium aan de Laan van Meerdervoort. Bij deze tentoonstelling werden ook een congres, conferenties en demonstraties gehouden. Zoals men het in 1919 graag zag, was de tentoonstelling encyclopedisch opgezet en onderverdeeld in xiv rubrieken. Lopend van Rubriek I 'Leermiddelen' tot aan Rubriek xiv 'Geschiedkundige Afdeling'. Rubriek xii 'arbeid door jeugdige personen' was de plaats waar de hier heruitgegeven foto's werden tentoon gesteld.

Foto's waren een belangrijk onderdeel van dit deel van de tentoonstelling. Ze werden ingestuurd door de Lichtbeelden-Vereeniging, twee groepen foto's door de Arbeidsinspectie, door een aantal afzonderlijke bedrijven en door het Veiligheidsmuseum in Amsterdam. De grootste groep foto's, ingestuurd door de Arbeidsinspectie en ongeveer vijftig stuks groot, bestond uit werk van de opzichter van de arbeid J.D. Filarski (1884-1969). De arbeidsinspectie, opgericht in 1890, was een uitvloeisel van de eerste Arbeidswet uit 1889. In deze wet werden de eerste voorzichtige arbeidsbeschermende bepalingen voor vrouwen en kinderen opgenomen. Al vanaf de oprichting heeft de Arbeidsinspectie foto's laten maken, vaak foto's van arbeidsomstandigheden of machines met en zonder beschermingsconstructies. Ze werden gebruikt in rapporten en jaarverslagen.

Met het kinderwetje van Van Houten, de Veiligheidswet uit 1895 en de invoering van de leerplicht, effectief per 1 januari 1901, begonnen de contouren van het sociale zekerheidsstelsel zichtbaar te worden. De daarbij behorende instellingen hebben ook een plaats in de geschiedenis van de productie van het beeld van, in dit geval, arbeid en arbeidsomstandigheden. Dat is een onderwerp waar nog niet erg veel onderzoek naar gedaan is. Wel is er uiteraard de studie *Visuele strategieën: foto's en films van fabrieksarbeidsters in Nederland: (1890-1919)* van Marga Altena uit 2003. In deze monografie worden de in *Meisjes van de fabriek* opgenomen foto's ook behandeld, maar uiteraard vanuit de invalshoek van Altena's vraagstelling.

Onbekend waren de foto's dus niet helemaal. Maar met een tentoonstelling in de Kunsthal en een daarbij behorende relatief goedkope en toch mooi uitgegeven catalogus, krijgen ze de aandacht die ze verdienen. Zoals Rooseboom terecht benadrukt zijn het mooie foto's die getuigen van meer dan een technisch en registrerend oog van een arbeidsinspecteur. Er is duidelijk aandacht voor compositie en effect van het beeld. Het merendeel van de afgebeelde personen zijn meisjes, al komen er ook volwassenen

en jongens op de foto's voor. De meisjes worden afgebeeld aan het werk, zittend aan werktafels, of staand achter een machine. Aan de orde komen situaties in bedrijven als de Koninklijke Stearine kaarsenfabriek in Gouda, Jutespinnerij Ter Horst in Rijssen of de Enveloppenfabriek Bontamps in Venlo om er een paar te noemen. Wat opvalt, is de centrale plaats die de mens inneemt. Over het algemeen zien de werkplaatsen er behoorlijk uit, alleen een overzichtsfoto van de Dutch Straw Works in Helmond waar zo'n 40 mensen in een stoffige ruimte werken, doet vermoeden dat er in 1919 nog veel aan de arbeidsomstandigheden zou kunnen verbeteren. Maar de serie is duidelijk niet gemaakt om fysieke misstanden aan de orde te stellen. De initiatiefnemers van de Haagse tentoonstelling wilden de aandacht vestigen op de problemen van kinderen van dertien jaar en ouder die na hun lagere school aan het werk moesten en wat dat betekende voor hun verdere opvoeding.

Het boek levert ook een aantal vragen op. In zijn inleiding begint Rooseboom een paragraaf met de uitroep 'Leve de context!' (p. 16). Maar dat is nu juist wat er behoorlijk bij de foto's ontbreekt. Zelfs de originele bijschriften bij de tentoonstelling uit 1919 zijn niet volledig meegegeven. Een iets uitgebreider onderzoek naar de geschiedenis van fotografie bij de Arbeidsinspectie en Filarski's rol daarin was ook op zijn plaats geweest. Nu worden er net te vaak woorden als 'het is daarom denkbaar' of 'voor zover we weten' (p. 21) gebruikt.

Een laatste punt aangaande de context betreft de collectie. Zoals gezegd gaat het om foto's die in 1998 van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid zijn overgedragen aan het Nationaal Archief. De collectie beslaat de periode 1900-1950. En... bestaat uit 4.000 stuks. Mij lijkt een gemiddelde productie van 80 foto's per jaar voor een dienst als de Arbeidsinspectie niet erg veel. De vraag dringt zich op: wat is er met de rest gebeurd?

Huub Sanders

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht: Levend Verleden Utrecht, 2008)
1110 p. ISBN 978-90-902269-1-0.

Bogaers heeft meer dan twintig jaar aan dit boek gewerkt en promoveerde erop bij Willem Frijhoff. Aan het boek, dat 1110 pagina's in totaal telt, ligt heel veel bronnenonderzoek ten grondslag en er is veel literatuur in verwerkt. De kennis van Bogaers over haar onderwerp is zeer groot en het boek presenteert een karrenvracht aan gegevens, voor een groot deel nieuwe. Bogaers zegt in haar inleiding dat delen van het boek ook zelfstandig te lezen zijn. Dat klopt, maar het nadeel is dat er sprake is van enige overlap tussen de hoofdstukken. Een deel van de illustraties staat dubbel in het boek, sommige zelfs driedubbel.

Het boek heeft geen centrale vraagstelling en geen theoretisch kader. De noodzaak voor het werken met een theorie wordt door de auteur nadrukkelijk ontkend (p. 15). Veel van de hoofdstukken (maar niet allemaal) hebben wel een eigen vraagstelling, een beschrijving van bronnen en een historiografische paragraaf. Omdat die structuur niet voor alle hoofdstukken geldt, heeft het boek een enigszins verbrokkeld karakter. Het boek bestaat uit twintig hoofdstukken waarin tien deelonderwerpen worden behandeld, die gegroepeerd zijn in vier delen. Tussenhoofdstukken, die een samen-